

КОСМОПОЛИТИЗАМ КАФЕ – О НАЦИОНАЛНИМ ИНВЕНТАРИМА НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА

Валентина С. САВИЋ

*Универзитет уметности у Београду, Факултет примењених уметности,
Одсек керамика, Београд, Србија*

Нада М. СЕКУЛИЋ

*Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Одељење за социологију, Београд, Србија*

<https://doi.org/10.18485/smartart.2022.2.2.ch11>

Апстракт: Рад ће се бавити проблемом односа националног и мултикултуралног у концептуализовању инвентара нематеријалног културног наслеђа Унеска. Иако се у оквиру концепта нематеријалног културног наслеђа наглашавају инклузивност, дифузија и глобална комуникативност као важне компоненте приликом одређивања значаја и вредности неког нематеријалног културног добра, цео концепт се заснива на методологији националне категоризације и идеји „изворне традиције“, чиме се у великој мери превиђају оквири у којима је могуће да неко добро настане на више места, изван националних граница, или да се вредност и значај културног добра формира тек током дифузије и учитавања нових значења, пракси и ритуала којима се на ризоматски начин грана нека традиција и губи, при чему се веома често тек накнадно формира идеја „изворишта“ (у кључу измишљене традиције). Историја кафе указује на овакве контексте. 2013. године кафе је регистрована као национално нематеријално културно добро Турске. Бавећи се историјом и културом испијања кафе, у овом раду заговарамо неопходност дефинисања аутентично интернационалног карактера неких културних добара и јасније историјско дефинисање изворишта, која могу бити многострука или заборављена у политичком току историје. Такав приступ захтева и другачије концептуалне оквири који укључују примену теорије ризома на анализу географије маште, укључивање критичког појма измишљене традиције у односу на појам културног изворишта, као и приступ оквирима културне промене и дифузије као аутентичном и изворном оквиру стварања културне вредности.

Кључне речи: инвентари нематеријалног културног наслеђа Унеска, култура кафе, космополитизам, мултикултуралност, хибридна култура, измишљена традиција

ИНВЕНТАРИ СВЕТСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ У ОКВИРУ УНЕСКА

У времену у коме живимо, које је сасвим проткано хибридном културом, разумевање и дефинисање непатвореног, изворног културног наслеђа и локалитета коме оно припада, као и потрага за оригиналима, уникатима, аутентичношћу, изворном традицијом и пореклом, постају све сложенији. То постаје све запаљивије и спорније поље јавног, а нарочито политичког дискурса, у надметању за стицање права над драгоценим и ретким артефакатима који се сада издвајају по својој вредности у океану масовне производње и глобализације. Однос модификованог садржаја и оригинала више није увек могуће пратити, а само стваралаштво све више се дешава у пољу мешања култура, што омогућује многоструког интерпретација и поља могућих утицаја на стварање културних садржаја. У том контексту је проблем разграничавања „аутентичне“ традиције од „измишљене“¹, хибридног од изворног културног садржаја, копије и оригинала неретко загонетан. Институције које су на светском нивоу задужене за очување светског културног и уметничког наслеђа са овим проблемом се носе већ више деценија. Појам културне баштине је више пута реконцептуализован, са настојањем да се учини што отворенијим и повезанијим са живим контекстима протока култура, као и са развојем технологије, а не само са монументалним класичним уметничким и културним делима, али у тим покушајима институције које управљају светском културном баштином ипак све више наликују причи о египатској Сфинги којој прети да се распадне уколико њена тајна буде разоткривена, а у овом случају чувана тајна је да је потрага за оригиналним културним наслеђем и сама дубоко хибридна.

О томе најбоље сведочи начин како је установљена и са каквим проблемима се данас суочава светски најутицајнија институција за очување културне баштине – Унеско. Своје порекло ова организација вуче од Интернационалног савета за интелектуалну сарадњу (*International Committee on Intellectual Co-operation / ICIC/*) који је деловао још пре оснивања Уједињених нација, у периоду између 1936. и 1946. Основан је на иницијативу научника, филозофа, књижевника и културних радника попут Марије Кири (Marie Curie), Алберта Ајнштајна (Albert Einstein), Томаса Мана (Thomas Mann), Анрија Бергсона (Henri Bergson), са циљем да радом на унапређењу образовања, универзитета, библиотека и сл. допринесе мирном решавању међународних сукоба у оквиру Лиге народа. Рат и распад Лиге прекинули су овај рад, који је затим настављен у оквиру Унеска у проширеном оквиру, будући да је ова организација при УН установљена са циљем да управља не само сфером образовања и науке, већ и целокупном светском културном, па и природном баштином, помажући њихово очување и унапређење. На рад и усмерење Унеска почетно је нарочито утицало то што су нацисти током Другог светског рада систематски крали и измештали највреднија светска културна дела, те је требало јасно осудити такву праксу и онемогућити је у оквиру регулисања постратних међународних државних односа, као и јасно дефинисати критеријуме конзервације нарочито угроженог уметничког и културног наслеђа. Трајни проблеми са којима се Унеско носи од свог оснивања, а који данас постају све истакнутији, са једне стране су организационо-финансијски, а са друге стране концептуални. Док се први тичу конфликта приликом усаглашавања око приоритета између 21 државе које чине Савет светске културне баштине и права повлачења новца која из тога производе, други се односе на балансирање између концепта универзалних културних вредности и јачања диверзитета, на

1 E. J. Habsbawn i R. Terence, *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2002

проблеме утврђивање критеријума аутентичности, проширење поља дефинисања културног и уметничког дела ка процесуалном концепту, као и на развијање одговарајућих политика културног идентита и полагања права на културна добра. Ови проблеми решавају се и унапређују углавном путем доношења посебних конвенција и повеља (нпр. Хашка конвенција о заштити културног власништва из 1954, Венецијанска повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и локалитета из 1964, Конвенција о заштити светске културне и природне баштине из 1972. године, Документ из Наре о аутентичности из 1994, Конвенција о очувању нематеријалне културне баштине из 2003. итд.). Међутим, саме конвенције нису довољне. Наиме, у процесу преиспитивања и дорађивања постојећих инструмената који се односе на дефинисање и очување светске културне баштине, један од кључних проблема тиче се односа удела стручних и политичких тела у процесу доношења одлука, јер је Унеско у основи политичко тело чије функције и овлаштења су дефинисана међународним правом, које и само у највећој мери зависи од усаглашавања политичких интереса. Организациони носилац рада Унеска је секретаријат, који од 1992. носи назив Центар за светску баштину. Он делује у оквиру три тела: Савета за светску баштину, који чине представници 21 државе које именују њихове владе (састаје се једанпут годишње на редовним заседањима), Фонда за светску баштину и Програма очувања светске баштине. Центар такође именује чланове посебног саветодавног тела, које чине независни експерти из области историје уметности, антропологије, музикологије итд. Политичко одлучивање базирано на национално-територијалној подели света је основа деловања овог Центра. Чак се и чланови саветодавних тела именују искључиво по политичкој линији (влада декларативно бирају своје експерте), те је независност њиховог рада у основи прилично ограничена. Свакако је потребно поменути и садашњу финансијску кризу Унеска, која је наглашена после финансијског повлачења САД из ове организације због посебног статуса који је добила Палестина у оквиру Унескове агенде². Међутим, и поред оваквог репрезентативно политичког типа организовања рада, једном када се неко уметничко дело или културни артефакт нађе на Унесковој листи, оно добија ауру привидне надполитичности и ванвремености, чиме се ствара илузија о постојању чисте уметности и тековине „неупрљаних” спољашњим утицајима. Услед тога, у презентовању културног наслеђа, уметничко и културно је представљено као јасно раздвојено од економије и политике, нарочито када је реч о експлоатацији рада или конфликта које тешко уклопити у Унескову међудржавну агенду, иако такав приступ ретко одговара реалном историјском оквиру ширења и очувања културног наслеђа.

Многи истакнути антрополози учествовали су до сада у раду Унеска, попут Маргарет Мид (Margaret Mead), Рут Бенедикт (Ruth Benedict), Чарлса Ваглија (Charles Wagley), Марвина Хариса (Marvin Harris), Роберта Редфилда (Robert Redfield) или Клода Леви Строса (Claude Lévi-Strauss). Ипак, многи од њих су се временом дистанцирали од овог ангажмана, због недостатности критике неоколонијализма у постојећим приступима културној баштини, стварања нивелисане слике о културама света, избегавања процесуалног сагледавања културе. Антрополози критикују романтичну слику културне баштине која почива на идеализованим представама о једноставној и једнолинијској прошлости и замисли о *ex nihilo* мирољубивој културној сарадњи и размени међу народима света. Иако је такав

2 L. Meskell. “UNESCO’s World Heritage Convention at 40: Challenging the Economic and Political Order of International Heritage Conservation”, *Current Anthropology* 54/4, 2013, 484–486.

приступ у оквиру организација као што је Унеско разумљив из политичко-дипломатске перспективе, њиме се упрошћава и чини наизглед подразумевљивим и једноставним иначе дубоко конфликтно и сложено дефинисање културне баштине на национално-територијалном приступу. Такође, носталгично настојање да се очувају преваходно рустични аспекти културе (нарочито када је реч о нематеријалном наслеђу) који ће под утицајем модернизације, вестернизације и глобализације, како изгледа, пропасти, не успева да се носи са реалним стваралачким процесима који се одвијају у етнички флуидним границама и под снажним утицајем модерног, а нарочито информатичког доба, што све захтева преиспитивање основних концепата, као и политика очувања светске културне баштине.

Имајући све ово у виду, концепт културног власништва (на које право у оквиру Унеска имају државе) повремено постаје веома упитан³, с обзиром на то да се процењивање у крајњој линији своди на проблем политичког присвајања. Сем што на тај начин најочигледније глас најјачих и најмоћнијих има највише шансе да се чује и постаје најутицајнији у одлучивању, постоји читав низ додатних проблема који се тиме отварају. На пример, када се ради о баштини културе која више не постоји, на који начин се идентитетска политика у односу на ту баштину калема на текућу политичку организацију територије на којој се она налази (нпр. као кад Кипар баштини старовизантијско певање)? Када се нешто кодификује, на који начин се том кодификацијом маргинализују неки видови културе и традиције и да ли то потиче једнострано приступ историјско-културолошким процесима? Када је стварање неке баштине измештено из неког конкретног локалитета, шта се добија њеним укалупљивањем у оградe територијалних критеријума? Када је реч о наслеђу поткултура које не признају државну политичку организацију која би требало да их представља у оквиру Унеска (нпр. класификовање тибетанске опере под кинеско нематеријално културно наслеђе), како приступити проблему власништва? Појам културног власништва дефинисан је Хашком конвенцијом из 1954. године, као одговор на већ поменуте нацистичке крађе током Другог светског рата, са нагласком на спречавању црног тржишта кроз очување изворне територијалности културних добара. Услед тога је значај територије толико наглашен. Међутим, временом то начело окоштава и у свим каснијим конвенцијама све више се наглашава национално-територијални принцип као место аутентичности културних добара, чиме државе и нације постају „места” изворности и стваралаштва, што из стручне – као и из политичке перспективе – у многим случајевима није оправдано. То се односи и на Конвенцију о нематеријалном културном наслеђу из 2003, унутар које је, како се може видети кроз анализу њених чланова, питање културног идентитета кључно. У тој конвенцији, у члану 2.1, нематеријално културно наслеђе дефинише се као:

“скуп свих пракси, начина представљања и изражавања, као и знања и вештине, оруђа, предмети, артефакти и културни простори који су повезани са заједницама, и у неким случајевима појединцима који их препознају као део свог културног наслеђа. [...] Нематеријално културно наслеђе заједнице и групе непрекидно прерађују у зависности од њиховог окружења, њихове историје и природе, и омогућују им осећај идентитета и кон-

3 N. Mezey. “The Paradoxes of Cultural Property”, *Columbia Law Review* 107/8, стр. 2004

тинуитета, чиме се промовише поштовање према културној различитости (диверзитету) и људској креативности.”⁴

Укратко, Унеско веома јасно препознаје да се култура развија и мења, али не и да се дели са другима. Методолошки посматрано, ако упућивање на реални ток историје захтева разоткривање мноштва културних контаката и позајмица у пољу мултикултуралности, захтев је да се историја прочисти тако да она очитује као припадна једној јединственој групи. Културна мешања су у том смислу опасност (у смислу концепта Мери Даглас (Mary Douglas) о постављању јасних граница као критеријума чистоте културе⁵). Мултикултуралност се третира као изведена, и призната је једино у међудржавном дипломатском дијалогу узajмног уважавања, односно, реч је о међудржавним начинима нормативног класификовања и уважавања различитости, иако проток култура и стваралачки процеси не зависе само од држава (чије границе се, уосталом, и саме историјски мењају), па чак ни појединих културних група унутар држава, већ имају свој сопствени спонтанитет који се испољава као конститутивни стваралачки процес у најхибриднијим моментима културног мешања. Указујући на ове проблеме, Шејла Бенхабиб (Seyla Benhabib) говори о три погрешне епистемичке премисе на којима се утемељује рад Унеска: (1) да су културе јасно зацртане целине; (2) да се подударају са групама становништва и да је могућ неконтроверзни опис културе људске групе; (3) да чак и ако културе и појединачне групе не кореспондирају једнозначно, чак и ако постоји више култура унутар једне људске групе и више група које могу имати исте културне особине, то не мења основни почетни концепт припадности, идентитета и власништва. Такав приступ, према Бенхабиб, води есенцијализовању, хомогенизовању и фетишизовању култура, а не јачању диверзитета кроз наводно уважавање културних различитости.⁶ Антрополози далеко јасније него политичари уочавају да је продуктивније и информативније пратити путеве и руте ширења култура, а не копати, а често и садити коренове (*tracing cultural routes rather than roots*).

На примеру кафе, као признатог нематеријалног културног наслеђа Турске у оквиру Унеска (2013) у овом раду ћемо се бавити проблемом односа националног и мултикултуралног у концептуализовању инвентара нематеријалног културног наслеђа Унеска. Постојећи концепти у великој мери превиђају оквиру у којима је могуће да неко добро настане на више места, изван националних граница, или да се вредност и значај културног добра формира тек током дифузије и учитавања нових значења пракси и ритуала којима се на ризоматски начин грана нека традиција и губи или пак веома често тек накнадно формира идеја „изворишта” (измишљене традиције).

Управо историја кафе указује на овакве контексте. Овде заговарамо неопходност дефинисања аутентично интернационалног карактера неких културних добара и јасније мултикултурално дефинисање историјских изворишта уз строже праћење објективних историјских трагова ослобођених текућих политичких интереса држава или појединих културних група. Такав приступ захтева и

4 S. Keitumetse. “UNESCO 2003 Convention on Intangible Heritage: Practical Implications for Heritage Management Approaches in Africa”, *The South African Archaeological Bulletin* 61/184, 2006, 166

5 M. Douglas. *Čisto i opasno*, Beograd, 1993

6 Нав. према: L. Meskell. “UNESCO’s World Heritage Convention at 40: Challenging the Economic and Political Order of International Heritage Conservation”, *Current Anthropology* 54/4, 2013, 490

другачије, ревидиране теоријске оквира који укључују примену нпр. теорије ризома на анализу географије маште⁷, укључивање критичког појма измишљене традиције у односу на појам културног изворишта, као и приступ оквирима културне промене и дифузије као аутентичном и изворном оквиру стварања културне вредности (што је у антропологији наслеђе данас већ помало заборављене Боасове антрополошке традиције)⁸.

Кафа припада истовремено вековној социјалној, културној, економској, политичкој, правној и верској историји човечанства. Глобализација кафе створила је њене робустне и префињене укусе, обичаје испијања и комуникације различите за више и ниже класе, као и мноштво артефаката припадних високој, као и популарној култури широм света, ширећи се на неубичајено различите начине у хетерогеном свету, какав он јесте, гранајући се у мноштво варијетета који аутентично обликују њену стваралачку и културну вредност.

У многобројним студијама кафе, њена мултидисциплинарност описана је кроз феномен хране и њених путева, као моћног социјалног феномена и улоге коју игра у људским односима. Њена историја говори о месту настанка и коришћења, али кроз то превасходно о путевима који су их повезивали. Од источне Африке, Арабије, Леванта, Османског царства, Балкана, Европе, до Америке и делова Азије, повезивана је путевима свиле и Медитерана и подједнако праћена живом културном разменом.

Путујућа историје кафе подразумева и формирање кафана, као специјалног места у коме се испијала кафе. Такође, мање проучена историја начина испијања кафе и дизајна посуда може дати увиде у то како су се регионалне географске, културне и економске особености временом међусобно преплитале, да би се данас обликовале као егземпларни материјални пример глобалног садржаја.

Проучавањем многобројних путања кретања и мешања које је изродила кафе у свом походу освајања света, намеће се питање да ли те невероватне мреже мултикултуралности, измештања и непрекидног стварања нових артефаката и ритуала повезаних са културом испијања кафе, на крају, апсурдно, треба свести на један траг и место, управо приликом процењивања светског карактера те башине? Додатно је питање да ли је оправдано издвојити овај феномен у сферу фолклора, кад је кафе политички догађај за себе, а у економском смислу је обликовала светска тржишта и утицала на суров материјални живот милиона људи који се одвијао, а одвија се и данас под сенком колонијализма и неоколонијализма?

ИСТОРИЈА ПУТЕВА ИЛИ ПОРЕКЛА?

Данас се црна кафе у кафанама широм Србије наручује под различитим називима – као „црна“, „српска“, „турска“ или просто као „домаћа“. У Грчкој ће се већ увредити ако наручите „турску“ кафу, јер је прихватљив само назив „грчка“ кафе. У том надметању око назива крије се траг бурне мултикултуралне и политичке историје кафе. При том, рано порекло кафе заправо нема пуно везе ни са Турском, ни са Србијом ни са Грчком.

7 N. Sekulić. "Odnos istorije, teorije i imaginacije u antropologiji", *Sociologija*, 2005, 323

8 N. Sekulić. *O kraju antropologije*, Beograd, 2007, 45–49

Најранији писани извори о кафи налазе се у књизи *Познавање природе* Плинија Старијег, још из 77. године.⁹ И у списима Авицене (Ибн Сина), у његовом делу *Канон медицине* из 1025. године постоје описи биљке кафе, а њих наводе и каснији хроничари као један од могућих доказа да се кафа користила и пила далеко пре 15. века, када је освојила Блиски исток и Европу. Иако је оригинално потекла са афричког континента и вероватно се користила још у време староегипатске цивилизације, не постоје веродостојни извори који би потврдили постојање и употребу кафе у то време.¹⁰ Тако постоје многе претпоставке да су кафу пили још Спартанци, да су је антички Грци користили као лек, те да су је добили од Египћана. Међутим сва усмена традиција нестала је и добила ново рухо почев од 15. века, наглим ширењем производње и потрошње кафе, те је прича о суфијима из тог времена који су је користили у религиозним ритуалима остала окосница почетка историје кафе. Причу о кафи у суфијским манастирима Јемена помиње Антон Фаустус Нерон (Antoine Faustus Nairon), професор оријенталистике и аутор једног од најраније штампаног трактата из 1671. посвећеног кафи. (*De Saluberrimá Cahue seu Café nuncupata Discursus*).¹¹

Историчари ипак сматрају да је већ око 9. века кафа прешла са афричког континента на Арапско полуострво и да се тамо њена употреба веома брзо проширила, а да је Јемен био средиште њеног култивисања и формирања тржишта. Арапи су веома дуго чували монополски производњу зрна, као и рецепте за гајење и припремање кафе, уводећи смртне казне за кријумчаре, али је она до краја 15. века ипак проширена на цео Блиски и Средњи исток, Магреб, као и Индију, поставши веома популарно пиће.

Део историје кафе повезан је са легендама. Позната је прича о мачки (налик мунгосу) која је носила семе кафе од централне Африке до етиопских планина, где је први пут култивисана, или она о Калдију, који је видевши како козе које је чувао постају живље једући црвене бобице и сам пробао зрна кафе, те их је, одушевљен њиховим ефектом, однео у манастир.¹² Обе приче, међутим, наводе да су порекло и првобитно гајење кафе били у Етиопији, тачније Етиопском масиву, те да су је први користили припадници етиопског племена Гала. Црвене бобице кафе биле су идеална храна Гала за сурове услове тог поднебља. Спремане су тако што су зреле самлевене бобице мешали са животињском машћу и млевеним каменом, те справљали од њих куглице и носили са собом као једину храну. Овакво решење можемо назвати претечом савремених нутриционистичких таблета, али и војничке хране која се делила војницима током Првог и Другог светског рата, будући да је и она имала сличне састојке пуне кофеина. Случај издржљивости Гала, који су јели само бобице кафе записана је у многим истраживачким дневницима 18. и 19. века.¹³

Због свог стимулативног дејства, повезаности са муслиманским светом и путева ширења по Европи који су зависили не само од слободних трговачких путева, већ и од ратних освајања (нпр. турска опсада Беча), кафа је у Европи у једном периоду сматрана сатанистичким пићем и представљала је конкуренцију вину,

9 Pliny, *Natural History, With an english Translation in Ten Volumes, volume IV Libri XII–XV*, London, 1960, 73

10 W. Bennet et B. Bealer, *The world of caffeine: the science and culture of the world's most popular drug*. London, 2002, 3.

11 *Исџо*.

12 *Исџо*.

13 W. Bennet et B. Bealer, *The world of caffeine: the science and culture of the world's most popular drug*. London, 2002, 3.

Сл. 1

које је симболизовало Исусову крв. „Црна као ђаво, врела као пакао, слатка као љубав”, кафа је тумачена као антипод бестелесном хришћанству, те су италијански верници тражили од папе Климента VII да је забрани јер су је сматрали пићем неверника. Културна употреба кафе као средства за прорицање судбине такође упућује на нехристијанизоване, магијске и бајковите мултикултуралне имагинарне просторе маште и језике повезане са оностраним световима којима нису потребни свештенички посредници нити догматски кодови ишчитавања. Историјски посматрано, праксе које су пратиле традицију испијања чаја, пренете су из Кине и примењене на испијање кафе. Предвиђања судбине из талог чаја на основу остатака листића (*tasseomancy*), вероватно су настала још у Танг периоду, да би се проширила из Кине у Енглеску током 18. века.¹⁴ Енглески песник Чарлс Черчил (Charles Churchill) (1731–1764) описује матроне које окрећу шољу и откривају судбину у дну чајне шоље – “*matrons, who toss the cup, and see /The grounds of fate in the grounds of tea.*”¹⁵

Кафа је током времена постала прва пољопривредна култура која се узгаја у целом свету. Бавећи се питањем њеног порекла, важно је уочити да је последњи континент који је усвојио индустријско гајење кафе за светско тржиште била Африка, континент са ког је кафа заправо потекла. Ширење кафе, а затим њено враћање у круговима на места порекла сведочи о историји односа моћи међу

14 G. Sayer, *Ching-Te-Chen T'ao Lu, or, The Potteries of China*, 1951, 94.

15 W. Ukers, “All About Tea”. *Tea and Coffe Trade Journal Company* (1935): 2–488.

народима и на успон Отоманског царства које ће негде у том процесу кафу преузети као обележје сопственог културног идентитета.

Данас кафа чини један од најпродаванијих светских пољопривредних производа, у чему највећи удео има Латинска Америка. Кафа је обликовала светска тржишта и руте, утицала на развој посебних комерцијалних институција и на економске односе између држава. Не постоји линеарна историја кафе, а понајмање надполитична историја фолклора у коју би било могуће угурати је. Она је повезана са револуцијама, историјом ропства, економским стратегијама империја, начином прехране армија. Кафа је такође обликовала посебне социјалне просторе утичући на развој тзв. јавне сфере и демократске културе савремених друштава¹⁶. Комплексност њене историје је њено инхерентно културно богатство, које се ствара на границама култура обликујући их истовремено, а не међу већ формираним културолошким групама.

СОЦИЈАЛНИ ПРОСТОРИ И ГРУПНИ ИДЕНТИТЕТИ

Иако је кафа у Европи у почетку била луксуз и привилеговано пиће виших класа на дворовима, попут двора Луја XIV, са отварањем кафана, у Европи и на Блиском истоку она све више постаје пиће народа. Још од блискоисточних, преко отоманских, балканских, европских и других рута, кафане су осим примарне улоге као места служења кафе представљале и места сусретања и упознавања људи. Данас одлазак на кафу широм света подразумева, осим ње саме, великим делом идентичне друштвено-материјалне оквире – разговор, место и шољицу. Кафане су места где „срце не жуди за кафом или кафаном, већ за разговором. Кафа је само изговор.“ (*gonul ne kahve ister ne kahvehane, gonul sohbet ister, kahve bahane*).¹⁷

У изворима налазимо да су прве кафане настале још у 15. веку у Египту и Сирији, а тек 1554. године записано је и да је отворена прва кафана у Цариграду. Међутим, скоро је сигурно да су кафане постојале и пре овог датума, нарочито ако узмемо у обзир да је у изворима историје Београда наведено да је прва кафана ту отворена још 1522. Према турским записима годину дана након што је Османско царство освојило Београд 1521, Турци су отворили прву „кућу на старом Дорћолу у којој се служила кафа”.¹⁸ После Београда и Цариграда прве кафане се отварају у Сарајеву 1592, Лондону 1652, Марсељу 1654, Бечу 1683. и широм европског континента.

Међутим, далеко од тога да су кафане биле само места доколице и упознавања. Период Лала, назван од стране историчара надахнутим западним утицајима у Отоманском царству завршен је управо побуном власника кафане Патрона Халила, 1730. године. Побуњеници су напали палату Саадабад (Обитавалиште среће) и уништивши је, натерали султана Ахмеда III на абдикацију.¹⁹ Чињеницом да је побуна зачета у кафани, а да је мета побуњеника била палата, кафана је симболички и физички постала анти-палата, место дислокације доминантог политичког дискурса и извор побуне. То није јединствен случај, јер су цари-

16 J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere – An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, 1989.

17 A. Caksu. “Janissary Coffee Houses in Late.” *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee / Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*. Ed. Dana Sajdi. London / New York, 2007. 119.

18 В. Голубовић. *Механе и кафане старог Београда*. Београд, 2019, 19.

19 D. Sajdi. “Decline, its Discontents and Ottoman Cultural History”: Sajdi, Dana. *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee*. London – New York, 2007. 1–41.

градске кафане осамнаестог и деветнаестог била седишта побуњеника и јаничара. У њима се обавља мноштво субверзивних радњи, те је кафана место за испијање кафе и пушење дувана, али такође и веома нарочита врста салона, седиште побуњеника, полицијска станица, суфијска ложа, место где се склапа посао, канцеларија и мафијашки клуб у једном, са наглашеним хетеротопијским потенцијалом.

Према подацима из путописа Аустријанца Зигфрида Кепера из 1740. године, кафане у Београду биле су подељене на оне које посећују муслимани и оне које посећују хришћани²⁰, док су власници већине београдских кафана били јаничари. Сложена природа градских кафана Отоманског царства је осим простора који је служио јаничарима и њиховој социјалној, културној и пре свега политичкој активности, свакако изнедрила различите варијетете. Кафане су такође били центри махала (комшилука) и назване *mahalle kahvehaneleri*²¹ служиле као простори са функцијама које су се преклапале, у којима је спектар амбијената и афеката флуидно комбинован у сложено царство друштвене интеракције. Чвориште махале била су дом, џамија и кафана.

Кафане јаничара варирале су у величини, неке су биле толико раскошне да су биле предмет поетских похвала, углавном постављене на местима са најбољим погледом или са стубовима уроњеним у море, или изграђене на градским зидинама са погледом на море. Личиле су на палате (диван ханови) и градиле су их познате архитекте тог времена, као и најпознатији тесари. Тако је кафану Чардак Искалеси дизајнирао познати архитекта османске породице Балиан.²² Често су биле обележене знаком изнад сваког улаза и изнад огњишта.

За разлику од таквих кафана, према записима аустријског путописца Зигфрида Капера, кафане у Београду су биле објекти са ниским плафонима, које нису дозвољавале да се човек усправи, а зидови су били ишарани зеленом, црвеном, модром и наранџастом бојом, док је на улазу било постављено неколико крчага и ибрика.²³ У том смислу, не постоји јединствена архитектура или нека заједничка дизајнерска обележја кафана, те се диверзитет у овом случају формира унутар културног добра, а не у односу на друга културна добра, као обележје једне идентитетске групе.

Појаву и ширење кафе на западном Балкану пратио је развој догађаја у Османском царству, али је географски положај најзападније територије Османског царства неминовно погодовао прихватању лепезе међуутицаја културних образаца суседних земаља. Балкански културни мелтингпот видео се и у хришћанским кафанама, где је било дозвољено и служење алкохолних пића, те су кафане нудиле све врсте напитака, десерта и хране отоманске, хабсбуршке и венецијанске провенијенције. Преклапање друштвених интеракција које су се догађале у кафани је од Отоманског царства, преко Балкана и Европе, сврстало институцију кафане у јавну сферу која се рађа и постаје обележје нове политичке културе Европе раног 18 века. Нова етапа развоја јавне сфере, како Хабермас наводи, званично почиње у доба просветитељства првенствено у енглеским кафана-

20 В. Голубовић, *Механе и кафане старог Београда*. Београд, 2019, 106.

21 А. Mikhail. "The Heart's Desire: Gender, Urban Space and the Ottoman Coffee House." Sajdi, Dana. *Ottoman Tulipa, Ottoman Coffee*. London/New York, 2007, 133

22 Caksu, Ali. "Janissary Coffee Houses in Late." *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee / Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*. Ed. Dana Sajdi. London / New York: Tauris Academic Studies, 2007. 117–133.

23 В. Голубовић, *Механе и кафане старог Београда*. Београд, 2019, 107.

ма, које постају и место ширења нове издавачке делатности. Серије критичких недељника под називом Морални недељници (*Moral Weeklies*) постају кључни и неодвојив део кафанских расправа.²⁴ Ови периодични есеји су за циљ имали повезивање хиљаде друштвених кругова који су се стицали у многобројним енглеским кафанама. Избор теме је бирао уредник захваљујући многобројним писмима које је добијао на дневном нивоу. Познати недељник Спектатор (*Spectator*) имао је на зиду кафане Батонс хаус (*Button's Coffee House*) причвршћену лављу главу кроз чије чељусти је читалац могао убацити писмо, те је кафанска реч добијала тиме своју писану верзију, која се повратно у кафани претварала у усмени израз.²⁵ (сл. 1). Темелј новинарства устоличен је у европској кафани, а теме су одговарале духу просветитељста. Често су и уредници сами узимали улогу просветитеља и бирали теме које су се тичале морала, еманципације, толеранције и практичне мудрости.²⁶ Опасност јавне речи довела је до реакције власти која 1640., суочена са субверзијом у кафићима, уводи цензуру. Доноси Закон о клевети, што је проузроковало застој у штампању и промену политике текстова. 1674. појављује се памфлет „Петиција жена против кафе” (*The Womens Pettition against Coffee*)²⁷, да би 1676. донета одлука о затварању кафана, која је убрзо морала бити и повучена. Кафа је неминовно у 17. веку стимулисала друштвену активност, а популарност кафана је обезбеђивала њихов рад. До 1750. у Енглеској ови недељници проистекли из кафана постају уобичајени у буржоаским круговима, прерастају оквири кафана и формирају јавну критичко-рационалну сферу која има све већи утицај у друштву и пажњу политичког врха.

Чињеница је да су кафане биле „мушке институције”, те да су их посећивали искључиво мушкарци, тако да су јавна чворишта комуникације и друштвеног живота подразумевала искључиво мушку интеракцију, те насупрот томе дом представља чвориште женске комуникације, која има приватни карактер, те се у дому формира приватна култура испијања кафе. Дебату о јавном-мушком простору насупрот приватном-женском, у Европи од 17. до 19. века, Хабермас управо описује кроз однос кафана и салона. Салон је место морала и угледа, а кафана место побуне и директног сукоба. У том смислу, жене су чуварке морала и дома, а мушкарци носиоци промена. За жену стога није било места у кафани, већ она постаје место и симбол за жене „посрнулог” морала. Један од битних аспеката кафане је што су то била места која су служила ноћној комуникацији ван дома. Забава и задовољство које је повезивано са ноћним изласцима могло је послужити власти и за пацификацију становништва. Тако су у време француског освајања Каира 1798. тензије које су нарасле у граду због опасности од рата локалне власти решиле наредбом о отварању кафана и продавница уз осветљавање лампионима да би одаганали *мрак из срца* и стекли привид дружења.

24 J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere – An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, 1989, 63

25 W. Bennet et B. Bealer, *The world of caffeine: the science and culture of the world's most popular drug*. London, 2002, 100.

26 J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere – An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, 1989, 63

27 S. Parker et M. Austiin. *Philosophy for Everyone: Grounds for Debate*. Ed. F. Allhof, S. Parker et M. Austiin. West Sussex, 2011, 14.

ОРИГИНАЛНОСТ, МОДИФИКАЦИЈА И ТРАДИЦИЈА

Производи у којима се служила кафа на почетку њене историје били су углавном од глине. Теракота, керамика, каменина и порцелан обележили су појаву глобалних образаца трговине, који су подстицали рециклирање културних фантазија, стварање хибридних производа и појаву заједничког визуелног језика.

Од кутлаче до папира – развојни пут посуде за испијање кафе пратимо од 15. до 21 века. Почев од суфијских лонаца од црвене глине из којих се кутлачом служила кафа, преко керамичких посуда-шоља инспирисаних кинеским порцеланом и културом чаја претворених у отоманске филцане са зарфом, до варијетета елегантних порцеланских шољица са тацном и дршкама Европе 17. и 18. века, шољица за кафу средњег века је претрпела измене у корист порцелана, чије се европско откриће скоро поклапа са открићем кафе. Савремену историју посуђа за кафу пратимо од шоље за еспересо, америчких великих шоља (*Mug*), до једнократних универзалних папирних, пластичних и стирапорних посуда кафе за понети. Данас нам се нуде и рециклирани одрживи материјали, као и многобројни нови, али и стари варијетети облика и материјала у служби специјалитетних кафе и њених укуса.

Порцелан је био материјал који је највише одговарао традицији испијања чаја у Кини. Због својих физичко термалних особина могао се, за разлику од металних посуда, држати без опасности од опекотина, а сама белина порцелана је свакако одговарала будистичкој традицији у којој је бело сматрано повољном бојом, омогућавало да се види боја чаја и при томе задрже арома и мирис. Недостатак дршке на кинеским шољама за чај резултат је кинеског схватања да све што је вруће толико да се не може држати није погодно ни да се пије, што је утицало и на типичан дизајн посуда које су омогућавале брже хлађење чаја и безбедно држање ивице шоље док је напитање још вруће.

Такође је из културе чаја преузето и остало посуђе, као на пример чајници који су се у 12. веку развили из првобитних кинеских посуда са пипком за вино (*ewer* – бокал) у елегантне посуде са пипком, поклопцем, дршком и чистим линијама. Захваљујући „Мудрацу чаја”, кинеском писцу и учењаку Лу Иу (733–804), и његовој књизи *Класика чаја*²⁸, наилазимо на не само опис узгоја, производње већ и конзумирање, као и прву класификацију и рангирање чајника по регионима. Од првих чајника из 9. века до 15. века кад је званично откриће кафе забележено, посуде за топле напитке су се од традиционалних неглазираних керамичких посуда развили у порцеланске беле и њене зелене и жуте варијетете. (сл. 2)

Доласком кафе на друштвену сцену, прво се преузимају концепти културе чаја, да би се из њих временом развиле форме прилагођене схватањима друштвених група широм света.

Рани корисници посуда за кафу потицали су из Анадолије и Отоманског царства. Жива трговачка активност између ова два региона претходила је европској и омогућила прву производњу специјализованих шољица за кафу. Она сад добија и своје карактеристичне пропорције, те је њен обим мањи од висине, што је разликује од типизираних шољица за чај која има обрнуте пропорције. Такође, кафа се испијала врућа, те су шољице временом добијале и додатке у виду дршке и тацне.

Прва производња ограничених количина шољица за кафу забележена је у Изнику у Турској почетком 16. века, да би је током у 17. и 18. века потпуно пре-

²⁸ Yu, Lu. *The classic of tea*. Boston, 1974.

Сл. 2

узеле кутахујске радионице. Њихове шољице су првенствено биле популарне међу широким масама, јер су кинеске и европске у то време још увек биле резервисане за богате куће и палате.²⁹ Прве такозване урбане шоље, назване филцани, пратио је зарф – метални оквир са дршком у коме се налазила шоља.

²⁹ Pera, Museum. "Coffee Break: The Adventures of coffee in Kutahya Tiles and Ceramics." 2015. *Google Arts & Culture*. 27 April 2021. <<https://artsandculture.google.com/exhibit/coffee-break/tAIS1edPh8jaJg>>.

Сл. 3

Овакво дизајнерско решење је инхеретно Отоманској култури,³⁰ јер осим што је омогућавао елегантну презентацију шоље, сматра се да је зарф проистекао из друштвене специфичности, сличне суфијским следбеницима, која је подразумевала дељење једне посуде са пријатељима. Шољица се могла окретати да би се испијала дуж ивица, и у том случају дршка је била покретна и није сметала оваквој врсти конзумације.

Повећан интезитет конзумације и трговине кафе 17. века узрокује и интересовања и европских трговаца и произвођача посуђа, те се оваква интезивна потражња рефлектовала и на керамичку индустрију.

Открићем порцелана, чаја и чоколаде, у Европи се током 17. и 18. века нагло дизајнира и производи широки спектар варијетета шољица, различитих величина и стилова, са дршкама, тацнама или без њих. Настају стилови попут Берлинске (*Berlin cup*), Фонтенбло (*Fontaine-bleau*), Фрагонар (*Fragonard*), Хесиан (*Hessian*), *Jasmin*, *Peyre*, Рамбује (*Rambouillet*), Реније (*Regnier*), Сен-Клод (*Saint-Cloud*), *Semiove*, *Vincennes*, *Tasse*, *A fillet*, *can*, *coffie-can*, *breakfast-can*.³¹

За разлику од источних култура, европском потрошачу није својствено дељење хране и пића из исте посуде, те је и посуђе претрпело извесне измене. Када је служење вреле кафе за западног потрошача постало устаљено, дизајнирају се додаци који су олакшавали руковање врелим напитком. Најпре се у 18. веку развија ритуал испијања кафе из тацне. Осим што се кафа у тацни брже хладила, она је уједно служила и лакшем преношењу вреле шољице. Мода испијања кафе

30 Y. Birsen, N. Acar-Tek et S. Sözlü, "Turkish cultural heritage: a cup of coffee", *Journal of Ethnic Foods* 4/4 (2017), 213–220.

31 G. Savage et H. Newman, *An Illustrated Dictionary of Ceramics*. 4, London, 2000, 80.

из тацне је кратко трајала, али су тацне остале, пренеле се делимично у Отоманску културу, а најзад и широм света. Наредно решења проблема врелих шољице резултира појавом дршке. Овакво логично решење могло је бити инспирисано постојећим керамичким посудама за кашу, али и отоманским зарфовима. (сл. 3)

Савремена шољица, која уводи нова правила, припана прво италијанској култури, а затим, глобализована до 21. века, пример је хомогенизације укуса потрошача, и у уској је вези са дизајном кафана – кафића који су популаризовани прво у Сједињеним Државама. Светски процват потрошње кафе од средине 1990-тих година је потакао нови јавни и академски интерес за светове кафе. Глобализацијом италијанског стила, уводе се стандарди који се рефлектују и на облике посуда. Регионални стилови се губе, а облици прате количину и тип напитка, који је делимично детерминисан и машинама за прављење кафе. Таква је рецимо *демитасе* шољица у којој се служи еспресо, али и турска кафе.³² Порцеланске шољице за капућино, макијато, лате, кортадо, су глобално стандардизоване у облику, величини и материјалу. Демитасе или популарно, шољице за еспресо махом су сличне, јер произвођачи поштују правила оптималног сервирања и потрошње. Варијетети у изгледу и облику су веома мали и не одражавају регионалну, националну културу већ произвођача или бренд. Бренд у мањем броју случајева може бити регионалан, али углавном нема границе.

Увођењем шоље за једнократну употребу, доминација порцелана добија конкуренцију у светској индустрији сервирања кафе. Уједначени облик шољица за кафу, било папирних, порцеланских и сл, наводи потрошача на подједнако конформистичко понашање.

Дизајн посуђа за кафу је пратило померање значења и употребе предмета у односу на променљиве друштвено културне миљее, услове одвијања трговине, утицаје и технолошке новитете. Керамика је материјални доказ о постојању глобалних матрица раног модерног периода. Кафу и њено посуђе зато можемо посматрати као објекте који су резултат међународно повезаних мрежа производње, трговине и потрошње. Овај глобални феномен заснован на препознатљивом и иновативном начину коришћења и употребе предмета и производа почев од доба ренесансе, означио је друштвена и културна кретања и заједно са унутрашњом цивилизацијском динамиком, утабао заједнички пут ка формирању глобалне материјалне и нематеријалне културе.

„Стога није тако претерано тврдити да културна и материјална виталност ренесансе није била „локални“, иако паневропски феномен, већ резултат мреже импулса који су ишли много даље од Европе или чак Блиског истока, обухватајући Кину и Нови свет. Штавише, овај приступ ће нам омогућити да откријемо развој екуменског визуелног и материјалног језика на глобалном нивоу и појаву међународне заједнице укуса.“³³

ЕКОНОМИЈА КАФЕ

Преостаје нам да укажемо на мрачну страну историје кафе – антипод екуменској причи о кафи чини економија кафе. Испод надполитичне и романтичне идеје о укусном и освежавајућем напитку обележеном турским фолклором и

32 Nescafe, “Coffee Cup Guide.” 2021, Nescafe, accessed 24 May 2021. <<https://www.nescafe.com/gb/make-the-perfect-coffee/coffee-cup-guide>>.

33 G. Adamson, G. Riello et S. Teasley. *Global Design History*. London & New York, 2011, 12.

културним мешањима, сакривена је историја модерног ропства, сиромаштва и расизма. Атлантска трговина робљем одиграла је непобитно огроман утицај на развој данашње индустрије и тржишта кафе у свету. Сматра се да је око 11 милиона Африканаца пребачено у Америку бродовима, као ропска радна снага чији живот је даље био у служби кафе, као једне од кључних сировина на којима се градило богатство, геополитички и економски утицај великих колонијалних сила.³⁴ Крађа, смрт и кријумчарење су део те приче. Око 1600. године Холанђани су прокријумчарили семе кафе из Јемена до својих индонезанских колонија. На Јави су на окупираним територијама ангажовали староседелачко становништво као робовску радну снагу у бруталним условима у којима је смрт радника била нормална цена производног процеса. Цела села су на тај начин нестала. У 18. веку овој профитабилној делатности прикључили су се Британци, Французи, Шпанци и Португалци, присвојивши како биљку, тако и праксу коришћења робова. Робови су превожени на Карибе, Хаити и у Америку, те је у другој половини 18. века половина светске производње кафе почивала на раду афричких робова. Тортура, прљавштина, болештине, потхрањеност, исцрпљивање у суровим условима рада, део су историје кафе, настојања да се сниже трошкови производње по цену жртвовања и обезвређивања људских живота.

Временом је Бразил, којим је владао Португал, постао главни произвођач кафе. Бразил је почетком XIX века производио 30% светске кафе, али је просечни животни век робова од момента када би били довежени на плантаже био тек седам година. Било је економичније обезбеђивати нову робовску снагу него одржавати живим исцрпљене, болесне и неухрањене робове. Овакве економске прилике потрајале су током целог XIX века, који је познат као век процвата капитализма. Тек крајем XIX века формално је забрањено власништво над људима.³⁵

Па ипак, идеја да је то далека прошлост и да су ствари данас сасвим другачије, далеко је од истине. Главну радну снагу у производњи кафе данас и даље не чине белци, већ потомци некадашњих робова, који не раде у много бољим условима. Прича о расизму се на тај начин наставља. Око 125 милиона радника у свету данас зависи од производње кафе. Међу њима, већина живи у потпуном сиромаштву. Готово сви ови људи су Црнци, „обојени” или представници домородачких, староседелачких култура. Њихово радно време је обично од зоре до сумрака, а цео посао се обавља голим рукама и под великим теретом који обично мора да се носи по више километара. Реч је по правилу о потплаћеном раду, те многи од ових људи живот проводе у дужничком ропству. Цене кафе стално опадају, те је положај радника на плантажама кафе данас гори него пре 50 година. Услед сиромаштва, породице често не школују децу, већ и она раде од раног детињства на плантажама, те се на њима могу наћи и деца стара шест година како раде по десет сати дневно. Највећи произвођачи кафе највише експлоатишу децу. Нпр. Бразил користи за 37% више дечје радне снаге на плантажама кафе него други произвођачи кафе. Власници плантажа и данас су потомци богатих Европљана, док радници раде на црно и примају плате испод минималаца, при чему су жене и деца плаћени мање од мушкараца. Прековремени рад у таквим условима се не плаћа.

34 Gilman, Cory. "Rooted in Racism: Coffee's Bitter Origins." 30 July 2020. *Heifer International*. Article. 20 May 2021. <<https://www.heifer.org/blog/newsworthy/rooted-in-racism-coffees-bitter-origins.html>>.

35 Исто.

Два највећа произвођача кафе у свету, Нестле (*Nestlé*) и Јакобс Дауве Ехбертс (*Jacobs Douwe Egberts*), под притиском грађанских покрета, морали су 2016. године да јавно признају да се у ланцу њихове производње користи робовски рад, укључујући робовски дечји рад, с тим што су покушали да одговорност пребаце на власнике плантажа и на наводну немогућност да контролишу и прате све кораке у производњи, иако је њихва политика пословања евидентно усмерена на максимализацију профита, коришћење што јефтиније радне снаге, снижавање до минимума производних трошкова, уз ширење корпоративног капитализма у неоколонијалним условима. Парадоксално је што је њихов маркетиншки имиџ изграђен на популарисању еколошки здраве средине и јачању људских права, а нарочито, будући да је реч о произвођачима чоколаде и дечје хране, бриге о деци, што је управо супротно реалној економско-профитној логици њиховог рада.³⁶

Кафа је најпопуларнији напитака, превасходно у развијеним земљама севера, док се узгаја искључиво на неразвијеном југу планете. Заиста је запањујуће да се, приликом дефинисања културног добра од светског значаја, потпуно заобилази историја колонијализма и проблем експлоатације људи повезаних са тим наслеђем, чак и када се она одвија на најочигледнији начин и у најсуровијим условима.

ЗАКЉУЧАК – О НЕОПХОДНОСТИ ТРАЖЕЊА НОВИХ МОДЕЛА ПРИСТУПА

Посматрајући реалне историјске токове ширења кафе, постаје јасно да ти токови нису линеарни и да сежу далеко у прошлост, повезану са једне стране са легендама, а са друге са веома конкретним народима и поднебљима (Јеменом, Арапским полуострвом и афричким становништвом) о којима евидентно нико није размишљао када се 2013. године у Унеску одлучивало о кафи као нематеријалној баштини Турске. Заиста, о Јемену се данас не размишља ни због далеко пречих ствари, будући да у њој уз недопустиво ћутање међународне заједнице данас људи масовно умиру од глади, захваћени ратом који не би био могућ да се светска трговина оружјем не стиче у том делу света, што доноси енормне профите најразвијеним земљама света, као произвођачима и продавцима најскупљих и најсофистициранијих оружја. Стога није чудо што се глас Јемена или глас за Јемен није чуо током процене историје кафе као светског културног добра.

У суштини, проблем порекла и поља ширења и дифузије културних добара у антропологији је постављен у строго антрополошком кључу још у раној дифузионистичкој школи Франца Боаса, са јасним захтевом да се доследно испитају и следе конкретни историјски путеви ширења добара, као и реални процеси мешања, у мултикултуралном оквиру, користећи тек *post hoc* територијални принцип, узевши као конститутивне и процесе акултурације и асимиловања, изван теоријских и територијалних шема, а на методолошким начелима јасно упућеним на тимски (интердисциплинаран) теренски рад. Такав приступ је још на почетку 20. века представљао одговор на упрошћен и шематски теоријски приступ еволуцији човечанства, какав је развијан у еволуционистичким школама, унутар којих је свака конкретна култура морала да се уклопи у одговарајућу теоријску и развојну слику света и решетку дистрибуција култура. Дифузионизам је, насупрот раном еволуционизму, довео у питање и оригиналност културе,

³⁶ Аноним. "Bitter brew: the stirring reality of coffee", Food Empowerment Project, <https://foodispower.org/our-food-choices/coffee/>, приступљено 06.06.2021.

нагласивши да најбогатије културе цветају на стециштима укрштања култура, те да у том смислу нема *ex nihilo* културног стваралачког процеса. Уводећи концепт културних поља, као просторног домена конкретног историјског ширења неке културе, које може бити и панорамично, а не континуирано, дифузионисти су још тада, крајем XIX и почетком XX века, изградили перспективу нелинеарне историје уз могућност анализе преклапања више различитих утицаја у обликовању неког културног добра. Такав приступ би и данас био неопходан и плодотворан у процесима утврђивања вредности светске културне баштине. Светска културна баштина почива на мешањима културних токова који се као такви могу историјски пратити, а не просто политички договарати са тенденцијом да се управо процеси мешања минимализују. Такође, тек је на први поглед парадоскалан захтев да се места аутентичности траже кроз праћење токова и техника репродукције добара, која је важна за аутентично стваралаштво колико и инвенција, нарочито када се ради о глобалном културолошком феномену. Проучавање развоја технологије репродукције, нарочито крајем XIX и у XX веку, како наводи Бењамин (W. Benjamin) у свом познатом есеју „Уметничко дело у епохи механичке репродукције”, важније је за разумевање епохалне културне и уметничке трансформације него сам садржај уметничких дела.³⁷

У Делезовој теорији ризома и молекуларности, односно у његовој целовитој филозофији репрезентације, могу се наћи путокази за неопходну трансформацију у осмишљавању концепта светске нематеријалне баштине. Делез користи молекуларност да би илустровао како су целине (светови или просторни агрегати) повезане са трајањем. Када се кашичица шећера раствори у чаши воде, „целина” није посуда и њен садржај, већ радња стварања која се одвија у јонизацији молекула шећера, нека врста „чистог непрестаног постајања које пролази кроз стања.”³⁸ Стваралаштво је у том смислу „хемијски” хетеротопијски процес у коме се измештају значења и конфигурације и „распршују светови” стварањем нових.³⁹ Ове праксе су у конкретним културолошким и политичким процесима микрополитике промена перцепције. Делез указује да понављање није ре-продукција Једног/Истога, већ стварање из различитог. Само постојање нечега није исто што и процес постајања те ствари, јер се постајање, као место стваралаштва, никада не завршава у производњи конкретних идентитета. Праћење историјских културолошких процеса и аутентична културолошка критика морали би укључити процесуалност и трансформативност културног протока и стваралаштва мимо идентитетских питања у основна начела свог рада и проширити теоријске перспективе на којима такав приступ почива.

На крају, али никако од најмањег значаја, критика неоколонијализма и несразмерне расподеле моћи у савременом свету, који нису изоловани од културних процеса и стварања културних вредности, изостаје у деловању институција попут Унеска, те издвојене културне вредности „лебде” изван времена и простора, као да се налазе на замишљеним постаментима некаквих великих светских музеја или у световима маште. Тако би, сем анализе конкретних историјских токова ширења културе кафе или неког другог добра, било потебно сагледати

37 N. Sekulić. „Ukradena autentičnost: recepcija primitivne umetnosti i kulture na reprezentativnim međunarodnim sajmovima krajem XIX i početkom XX veka”, *Etnoantropološki problemi* 3, 2016, 898

38 A. Parr, *The Deleuze Dictionary*. New York, 2005, 10.

39 A. Parr, *The Deleuze Dictionary*. New York, 2005, 87.

и начине обликовања економије и друштвених односа повезаних са расним и класним, а не само етничким питањима.

У том контексту, приказали смо део бурне и хетерогене историје кафе као предмета културолошке анализе која би морала укључити јасније праћење објективних историјских токова у дефинисању идентитетских позиција, присвајања и права држава у међународним институцијама, јасније указивање на инхерентност мултикултуралног стваралаштва; указали смо на креативни потенцијал хибридизације културних добара и на важност укључивања реалних економских и политичких процеса који се тичу конкретног живота људи у сагледавање значаја и вредности културних добара.

ИЛУСТРАЦИЈЕ

1. Савић Валентина, *Уједињене нације су фактор мира у свету – шоља за новинаре*, 1996, порцелан, 9,5 × 8,5 × 5,5 цм, Валентина Савић / Београд (власништво аутора).
Savić Valentina, *United Nations are Peace faktor in the World – press cup*, 1996, porcelain, 9.5 × 8.5 × 5.5 cm, Valentina Savić / Belgrade (property of the author).
2. Савић Валентина, *Leaking up Queen*, 2019, порцелан, 23 × 16,5 × 11 цм, Савић Валентина / Београд (власништво аутора)
Savić Valentina, *Leaking up Queen*, 2019, porcelain, 23 × 16,5 × 11cm, Savić Valentina / Belgrade (property of the author)
3. Савић Валентина, *Шоље за кафу*, 2020, порцелан, различите димензије, Валентина Савић, Београд (власништво аутора)
Savić Valentina, *Coffee cups*, 2020, porcelain, different dimensions, Valentina Savić, Belgrade (property of the author)

ЛИТЕРАТУРА

- Adamson**, Glen, Riello Giorgio and Sarah Teasley. *Global Design History*. London & New York: Routledge, 2011.
- Birsan**, Yilmaz, Acar-Tek Nilüfer and Sözlü Saniye. "Turkish cultural heritage: a cup of coffee." *Journal of Ethnic Foods* 4.4 (2017): 213–220.
- Caksu**, Ali. "Janissary Coffee Houses in Late." *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee / Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*. Ed. Dana Sajdi. London / New York: Tauris Academic Studies, 2007. 117–133.
- Cory** Gilman. Rooted in Racism: Coffee's Bitter Origins, Heifer International, July 30, 2020
- Douglas**, Mary. *Čisto i opasno: analiza pojmova prljavštine i tabua*. prev. I. Spasić, Knjižara Plato, Beograd, 1993
- Gilman**, Cory. "Rooted in Racism: Coffee's Bitter Origins." 30 July 2020. *Heifer International*. Article. 20 May 2021. <<https://www.heifer.org/blog/newsworthy/rooted-in-racism-coffees-bitter-origins.html>>.
- Habermas**, Jurgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere – An Inquiry Into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge: MIT Press, 1989.
- Habsbawn**, Eric John. i Ranger, Terence. *Izmišljanje tradicije*, prev. S. Glišić i M. Prelić, Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, Knjižara Krug, Beograd, 2002
- Jerome**, Pamela. "An Introduction to Authenticity in Preservation", *APT Bulletin: The Journal of Preservation Technology*, 39/2–3, 2008, pp. 3–7
- Keitumetse** Susan. "UNESCO 2003 Convention on Intangible Heritage: Practical Implications for Heritage Management Approaches in Africa", *The South African Archaeological Bulletin* 61/184, 2006, p. 166–171
- Meskill**, Lynn. "UNESCO's World Heritage Convention at 40: Challenging the Economic and Political Order of International Heritage Conservation", *Current Anthropology* 54/4, 2013, 483–494
- Mezey**, Naomi. "The Paradoxes of Cultural Property", *Columbia Law Review* 107/8, 2004–2046
- Mikhail**, Alan. "The Heart's Desire: Gender, Urban Space and the Ottoman Coffee House." Sajdi, Dana. *OTTOMAN TULIPS, OTTOMAN COFFEE*. London/New York: Tauris Academic Studies, 2007. 133–170.
- Nescafe**. "Coffee Cup Guide." 2021. *Nescafe*. 24 May 2021. <<https://www.nescafe.com/gb/make-the-perfect-coffee/coffee-cup-guide>>.

- Parker**, Scott F and Michael W Austiin. *Philosophy for Everyone: Grounds for Debate*. Ed. Fritz Allhof, Scott F Parker and Michael W Austiin. West Sussex: John Wiley & Sons, Ltd., 2011, 14.
- Parr**, Adrian. *The Deleuze Dictionary*. New York: Columbia University Press, 2005.
- Pera**, Museum. "Coffee Break: The Adventures of coffee in Kutahya Tiles and Ceramics." 2015. *Google Arts & Culture*. 27 April 2021. <<https://artsandculture.google.com/exhibit/coffee-break/tAlStedPh8jaJg>>.
- Pliny**. *Natural History, With an english Translation in Ten Volumes, volume IV Libri XII–XV*. London: William Heinmann LTD, 1960.
- Sajdi**, Dana. "Decline, its Discontents and Ottoman Cultural History" Sajdi, Dana. *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee*. London – New York: Tauris Academic Studies, 2007. 1–41.
- Savage**, George and Harold Newman. *An Illustrated Dictionary of Ceramics*. 4. London: Thames & Hudson, 2000.
- Sayer**, Geoffrey R. *Ching-Te-Chen Tao Lu, or, The Potteries of China*. London: Routledge, 1951.
- Sekulić**, Nada. "Odnos istorije, teorije i imaginacije u antropologiji", *Sociologija*, 2005 323–349
- Sekulić**, Nada. "Ukradena autentičnost: recepcija primitivne umetnosti i kulture na reprezentativnim međunarodnim sajmovima krajem XIX i početkom XX veka", *Etno-antropološki problemi* 3, 2016, 897–911
- Sekulić**, Nada. *O kraju antropologije, Institut za sociološka istraživanja.*, Beograd, 2007
- Ukers**, William H. "All About Tea." *Tea and Coffe Trade Journal Company* (1935): 2–488.
- Weinberg**, Bennet Alan and Bonnie K Bealer. *The world of caffeine: the science and culture of the world's most popular drug*. London: Routledge, 2002.
- Yu**, Lu. *The classic of tea*. Boston: Little, Brown & Co, 1974.
- Голубовић**, Видоје. *Механе и кафане старог Београда*. Београд: Лагуна, 2019
- Аноним. "Bitter brew: the stirring reality of coffee", Food Empowerment Project, <https://foodispower.org/our-food-choices/coffee/>, приступљено 06.06.2021.

СКРАЋЕНИЦЕ

- УНЕСКО (UNESCO) – Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*)
- УН (UN) – Уједињене нације (*United Nations*)
- САД (USA) – Сједињене америчке државе (*United Nations of America*)
- ИСИС (ICIC) – Интернационални савет за интелектуалну сарадњу (*International Committee on Intellectual Cooperation*)

Valentina S. SAVIĆ, Nada M. SEKULIĆ

COSMOPOLITISM OF COFFEE – ON NATIONAL INVENTORIES OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

The paper deals with the issue of the relationship between the national and the multicultural contents in the inventory of the intangible cultural heritage of UNESCO. Although the concept of intangible cultural heritage emphasizes inclusiveness, diffusion and global communication as important components in determining the meaning and value of an intangible cultural property, the whole concept is based on the methodology of national categorization and the idea of "original tradition", which largely overlooks the possibility of spontaneous emergence of the cultural heritage at several places, outside and above national borders. In addition, cultural traits transform a tradition in a rhizomatous way, in the process in which often the idea of a "source" comes only after many multicultural contacts, forming an invented tradition.

The history of coffee points to such contexts. In 2013, coffee was registered as a national intangible cultural heritage of Turkey. Dealing with the history and coffee culture, in this paper we argue for the necessity of defining the authentic international character of some of the cultural heritage and a clearer historical definition of sources, which can be multiple or forgotten in the political course of history. Such an approach requires different conceptual frameworks including application of rhizome theory to the analysis of the geography of imagination, the inclusion of a critical notion of invented tradition in relation to the notion of cultural source, and an approach to cultural change and diffusion as an authentic and original framework for creating cultural value.

Keywords: UNESCO intangible cultural heritage inventories, coffee culture, cosmopolitanism, multiculturalism, hybrid culture, invented tradition